

Το νέο περιεχόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού και η σχέση ανεργίας και επιπέδου εκπαίδευσης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΕΙΟΣ

Αιτίες και φύση του σύγχρονου κοινωνικού αποκλεισμού

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ αποκλεισμός, σύμφωνα με τον I. Ramonet, αποτελεί για την εποχή μας ό,τι η εκμετάλλευση για τον 20ό αιώνα (Ramonet: 1995). Παρ' ό,τι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι φαινόμενο σύμφυτο με κάθε κοινωνία η οποία θεμελιώνεται στην ταξική διαίρεση και στην κοινωνική ανισότητα, εντούτοις γίνεται αντιληπτός ως τέτοιος και μεταβάλλεται σε επίδικο ζήτημα φιλοσοφικών, πολιτικών και άλλων αντιπαράθεσεων μόνο στη μοντέρνα κοινωνία. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στις παραδοσιακές κοινωνίες η κοινωνική ανισότητα θεμελιώνεται σε βιο-κοινωνικά γνωρίσματα (φυλή, καταγωγή κ.λπ.) και άρα σε μη ορατές κοινωνικές αιτίες. Στην εποχή μας, ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί ένα οξύτατο κοινωνικό, πολιτικό αλλά και θεωρητικό πρόβλημα, όχι μόνο επειδή συνιστά μια σαφή οπισθοδρόμηση για μεγάλο αριθμό πολιτών και κοινωνικών ομάδων (έχοντας ως μέτρο σύγκρισης τα κοινωνικά δικαιώματα στο κράτος πρόνοιας), αλλά και γιατί όπως θα δούμε αποτελεί δομικό στοιχείο των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων.

Περιγραφικά, θα μπορούσαμε να ορίσουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό ως μια κατάσταση απουσίας ή αφαίρεσης κοινωνικών (κυρίως) ή πολιτικών ή και ατομικών ακόμα δικαιωμάτων. Υπό την έννοια αυτή ο κοινωνικός αποκλεισμός προβάλλει ως *κοινωνική σχέση νομικής ή και θεσμικής έλλειψης ή περιστολής της αρχής της καθολικότητας στη χρήση ορισμένων δικαιωμάτων*. Είναι μια σχέση έλλειψης ή περιστολής της (τυπικής και ακόμα περισσότερο ουσιαστικής) δυνατότητας για συμμετοχή στις διαμορφωμένες και αποδεκτές μορφές πράξης (π.χ. εργασία, συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, μετακίνηση κ.λπ.) *κοινωνικών σχέσεων* (π.χ. δημιουργία οικογένειας, συμμετοχή σε κάποιες κοινωνικές ομάδες) και *επικοινωνίας που συμβάλλουν στην κατάκτηση ενός μεγαλύτερου επιπέδου ελευθερίας του ατόμου*.

Είναι γνωστό από τις σχετικές έρευνες και μελέτες (Lipietz: 1990, Μάππα: 1994, Ramonet: 1995, Michel: 1995), ότι ο *κοινωνικός αποκλεισμός* σήμερα, οφείλεται στις *πρακτικές αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης* που ξεσπά κατά τη

δεκαετία του '70. Σύμφωνα με τις μελέτες της «σχολής της ρύθμισης», αιτία αυτής της κρίσης είναι η επιβράδυνση της αύξησης της παραγωγικότητας (Lipietz, 83-85: 1990). Αποτέλεσμα της τελευταίας ήταν η μείωση των κερδών του κεφαλαίου και η συνεπαγόμενη στασιμότητα και μείωση των επενδύσεων, γεγονός που οδήγησε στην αύξηση της ανεργίας. Στις συνθήκες αυτές (και με σταθερό όρο την επιδίωξη διατήρησης και αύξησης των κερδών των επιχειρήσεων) δεν μπορούσε να καλυφθεί το κόστος των προνοιακών πολιτικών του κοινωνικού κράτους.

Όμως ακόμα πιο σημαντικό γεγονός ήταν πως η μείωση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, οφειλόταν στην ανεπάρκεια των εργασιακών κινήτρων και των μορφών εργασιακής συμπεριφοράς του εργατικού δυναμικού, που διαμορφώνονταν και αναπαράγονταν από τη μαζική κατανάλωση και τις προνοιακές πολιτικές του κοινωνικού κράτους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εξάντληση των καθολικών εθνικά προνοιακών πολιτικών, ως μηχανισμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και της υπεραξίας, αλλά και ως μηχανισμού οικονομικής ανάπτυξης. Γι' αυτό μαζί με τον *τεχνολογικό εκσυγχρονισμό* και την αναδιάρθρωση της οργάνωσης της εργασίας γίνεται άκρως απαραίτητη και η διαμόρφωση νέου τύπου εργασιακών κινήτρων και συμπεριφοράς του εργατικού δυναμικού. Υπό την έννοια αυτή επιβάλλονται αρχικά μεγαλύτερες ή μικρότερες περικοπές, και στη συνέχεια εξορθολογισμός των δαπανών για ατομική και συλλογική (εκπαίδευση, υγεία κ.λπ.) κατανάλωση.

Α. Ως προς τις *τεχνολογικές αλλαγές* στην οικονομία και στην παραγωγή, επικρατούσα είναι η άποψη αν και όχι ομόφωνη στις λεπτομέρειές της, ότι αυτές είναι τεχνολογίες του αυτοματισμού, ανεξάρτητα από τη μορφή τους (ρομπότ, κομπιούτερ κ.λπ.). Είναι γνωστό, εδώ και 30 περίπου χρόνια, πως το δεδομένο αυτό απαιτεί νέες ειδικότητες και γνώσεις. Όμως είναι μια περιορισμένη, εμποτισμένη από το θετικισμό προσέγγιση να δεχόμαστε ότι μ' αυτό εξαντλείται ή μπορεί να εξαντληθεί η συνεισφορά της εκπαίδευσης στην οικονομία, και πως οι επιχειρήσεις αναμένουν μόνο ή κυρίως, νέες γνώσεις και ειδικότητες από το εκπαιδευτικό σύστημα. Αυτό

μπορούμε να το διακριβώσουμε από τα εξής:

A.1. Η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας διαιρεί το εργατικό δυναμικό σε δύο διακριτά τμήματα μεταξύ τους από την άποψη των γνώσεων και της ειδικευσης. Η παραγωγική χρήση της νέας τεχνολογίας από τη μια απαιτεί ένα σχετικά *ολιγάριθμο τμήμα υψηλά εκπαιδευμένων και καταρτισμένων* εργαζομένων, με νέες γνώσεις και ειδικότητες (με πολυειδίκευση), όχι μόνο σε κλάδους που έχουν άμεση σχέση με το αντικείμενο της παραγωγής, αλλά και στο management, στη διαφήμιση και στην επικοινωνία, στις δημόσιες σχέσεις, στην τυποποίηση, στις έρευνες αγοράς κ.λπ.

Από την άλλη πλευρά, η νέα τεχνολογία «χρειάζεται» και χρησιμοποιεί ένα εργατικό δυναμικό στο οποίο *δεν είναι απαραίτητη η ειδίκευση*, παρ' ότι αυτό συμμετέχει σε λιγότερες ή περισσότερες από τις πιο πάνω διαδικασίες. Πολλές φορές μάλιστα δεν είναι απαραίτητο να έχει αυτό το εργατικό δυναμικό ούτε το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης που διαμορφώνεται στα πλαίσια της εποχής. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Γαλλία, ένας μεγάλος αριθμός θέσεων εργασίας, περίπου 39%, δεν απαιτεί σχεδόν καμμία εκπαίδευση, τη στιγμή κατά την οποία το επίπεδο του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού είναι πολύ υψηλό (Clerc: 1995). Τα ποσοστά ανεργίας στις δύο ομάδες αν και μπορεί να διαφέρουν μεταξύ τους προς όφελος των υψηλότερα εκπαιδευμένων, εντούτοις είναι σημαντικά και στις δύο.

Η υπόθεση αυτή εξηγεί τα υψηλά ποσοστά απασχόλησης των ατόμων χωρίς καθόλου εκπαίδευση ή ειδίκευση, αλλά και την ανεργία των ειδικευμένων, με υψηλά επίπεδα μόρφωσης, όπως διαφαίνεται από τα στοιχεία που παραθέτουμε πιο κάτω. Θα πρέπει βεβαίως να λάβουμε υπ' όψιν μας και το γεγονός ότι επιβιώνουν ακόμα σ' ένα σημαντικό τμήμα των επιχειρήσεων τα φορντικά πρότυπα οργάνωσης της εργασίας, που συμβάλλουν στην ύπαρξη χαμηλά ή μέτρια εκπαιδευμένου εργατικού δυναμικού. Διότι στο φορντικό καθεστώς συσώρευσης δεν είναι απαραίτητη η υψηλή εκπαίδευση, κατάρτιση και ειδίκευση (Hannan, 325:1995). Το ποσοστό διατήρησης του φορντισμού στην Ευρώπη διαφέρει από χώρα σε χώρα. Είναι περισσότερο έντονο στη Γαλλία και στην Αγγλία και λιγότερο στο λεγόμενο αλκικό τόξο (Μάτσα, 17:1994).

A.2. Οι νέες οικονομικές συνθήκες χαρακτηρίζονται από διαφοροποιημένη παραγωγή (Τσεκούρας: 1990) που προορίζεται για διαφοροποιημένη και γοργά μεταβαλλόμενη ζήτηση (διαδικασία η οποία κατά την άποψή μας διαμορφώνεται από τον «πολιτισμό της εικόνας»). Οι επικοινωνιακές ροές που εξασφαλίζουν αυτή τη λειτουργία δεν είναι μόνο πληροφοριακές και ειδικότερα εκπαιδευτικές, αλλά και *συμβολικές-αισθητικές*, που προέρχονται μέσα από την εμπειρική γνώση και την ταύτιση με την κατανάλωση και τη μαζική κουλτούρα, αλλά και με τη λογική της μεταβολής τους (Lash & Urry, Introduction: 1995).

B. Ως προς τις αλλαγές στην *οργάνωση της εργασίας*, που

συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με τις νέες τεχνολογίες, αλλά δεν επιβάλλονται μόνο απ' αυτές, έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά από τη φορντική-τεϋλορική μορφή οργάνωσης της εργασίας. Ειδικότερα

B.1. Μειώνεται σημαντικά ο *τεχνικός* καταμερισμός της εργασίας. Κι αυτό επειδή:

α) Μειώνεται ο βαθμός διαίρεσης των παραγωγικών λειτουργιών. Αυτό είναι εμφανές με την εισαγωγή στη σύγχρονη επιχείρηση της αρχής της ολικής παραγωγής, των ομάδων εργασίας κ.λπ. (Μουρίκη: 1994).

β) Μειώνονται σημαντικά οι διαφορές μεταξύ της διευθυντικής και της εκτελεστικής εργασίας. Στη «νέα επιχείρηση» εισάγονται οι «κύκλοι ποιότητας», συλλογική ή ατομική ευθύνη για την ποιότητα κ.λπ. (Lash & Urry, Μουρίκη: 1994).

γ) Μειώνονται οι διαφορές μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας. Αυτό είναι ιδιαίτερα έκδηλο στις θεωρητικές συζητήσεις και διαμάχες σχετικά με το ποια είδη επαγγελματιών θα καταχωρούνται στην επαγγελματική βάση της κοινωνίας της πληροφορίας (Webster, 15:1995).

Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι οι σύγχρονες μορφές οργάνωσης της εργασίας επιτελούν και μια σημαντική ιδεολογική λειτουργία. Η μείωση του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας, τόσο μέσα από τις μορφές οργάνωσής της όσο και με τη χρήση διαφόρων λόγων (discourses), μέσα και έξω από την επιχείρηση, *προβάλλει ως μείωση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας* και άρα ως άνοδος του εργαζόμενου στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας, μέσα στο πεδίο και διαμέσου του πεδίου της παραγωγής. Ο «εργατισμός», τον οποίο έχει αναλύσει έξοχα ο W. Benjamin (13-16: 1983) επιστρέφει πλέον όχι με τη μορφή της συλλογικής πολιτικής προσφοράς, της εργατικής δύναμης, αλλά με τη μορφή της ατομικής-«επιχειρηματικής» διάκρισης και κυριαρχίας του εργαζόμενου-ιδιώτη.

B.2. Η σύγχρονη επιχείρηση, όπως καθορίζεται από τη διαφοροποιημένη παραγωγή, τη χρήση νέων τεχνολογιών και τη μείωση του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας, απαιτεί την πλήρη («στρατευμένη») υποταγή του εργαζόμενου στις ανάγκες και τους ρυθμούς, στη λογική της παραγωγής. Π.χ. εισάγεται το labour in call, η διαθεσιμότητα, η μερική απασχόληση, απαιτείται από τους εργαζόμενους το πνεύμα «εθνικισμού» της επιχείρησης κ.λπ. Η ευελιξία (του μισθολογικού κόστους, της απασχόλησης και του χρόνου εργασίας – Κουζής, 9-13:1997), ως κινητήριος μοχλός των εργασιακών σχέσεων και της επιχείρησης σήμερα, μπορεί να υφανθεί μόνο πάνω στον καμβά της ταύτισης εργαζόμενου και επιχείρησης. Δημιουργούνται πλέον και οι εργασιακές-θεσμικές προϋποθέσεις για την κατάργηση αρκετών εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων (ωράριο, μισθολόγιο κ.λπ.) αν και η βαθύτερη αιτία δεν είναι εργασιακού-θεσμικού χαρακτήρα.

Έτσι οι τεχνολογικές μεταβολές αλλά και η αναγκαιότητα για τροποποίηση της οργάνωσης της εργασίας οδηγούν σε

μια πολύ *σημαντική εξέλιξη*. Καταγράφεται μετατόπιση από τον *τεχνικό έλεγχο* του παραγωγικού συστήματος, όπου η εργασιακή συμπεριφορά ρυθμίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη μηχανή, προς τον *κοινωνικό έλεγχο*, δηλαδή τον έλεγχο της εργασιακής συμπεριφοράς από τις αξίες, τις στάσεις, τα πρότυπα, τη νοοτροπία δηλαδή τον πολιτισμό και τις πολιτισμικές ταυτότητες. Αν αυτό ισχύει, οι λύσεις που θα προτείνονται για προβλήματα οργάνωσης και διεξαγωγής της παραγωγικής διαδικασίας, για την επιβίωση των επιχειρήσεων και για την οικονομική ανάπτυξη, δεν μπορεί πλέον να είναι οι ίδιες όπως στο παρελθόν (στις οικονομίες μαζικής παραγωγής-μαζικής κατανάλωσης). Δεν μπορεί να είναι οι ίδιες ακόμα κι αν οι επιχειρήσεις χρησιμοποιούν την ίδια τεχνο-

λογία και τεχνογνωσία ή προσανατολίζονται προς τα ίδια προϊόντα παραγωγής. Καθοριστικό επίσης ρόλο θα πρέπει να παίζουν οι επικοινωνιακές εισροές και εκροές (γνωστικού, ηθικού και αισθητικού χαρακτήρα). Πράγματι, όπως τονίζουν οι Lash & Urry, *δεν υπάρχει πλέον μια και μοναδική άριστη μορφή* οργάνωσης ή εκπαίδευσης (84:1995). Η μορφή αυτή εξαρτάται από την πολιτισμική ιδιαιτερότητα της κάθε χώρας, γεωγραφικής περιοχής κ.λπ. Το γεγονός αυτό «προικοδοτεί» με πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα τους φορείς και «καλύτερους» εκπροσώπους ή τους μέτρους εκπροσώπους της κουλτούρας αυτής αντίστοιχα.

Σ' αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε και το γεγονός ότι η «*πολιτισμοποίηση*» της παραγωγής, της οργάνωσης της εργασίας και της οικονομικής διαδικασίας, συνδέεται οργανικά με τη διαμόρφωση ενός νέου τύπου εργασιακών κινήτρων και συμπεριφοράς – της «*παραγωγικής πρωτοβουλίας*» (Πλειός: 1996). Ένα από τα βασικά της χαρακτηριστικά είναι να θεωρεί, να αντιμετωπίζει και να μεταχειρίζεται ο εργαζόμενος την επιχείρηση ως δική του, και αναλόγως προσεγγίζει τις διάφορες δραστηριότητες που συνδέονται μ' αυτήν (στην εσωτερική και εξωτερική της «ζωή»). Η παραγω-

γική πρωτοβουλία είναι το όχημα «πολιτισμοποίησης» της οικονομίας και η πολιτισμοποίηση της οικονομίας το όχημα επίτευξης της παραγωγικής πρωτοβουλίας. Και οι δυο μαζί είναι απαραίτητος όρος για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και την οικονομική ανάπτυξη, στη σύγχρονη φάση εξέλιξης της οικονομίας.

Αυτοί είναι οι λόγοι, ώστε το *ζητούμενο από τις επιχειρήσεις δεν είναι μόνο νέα γνώση και νέες ειδικότητες, αλλά και νέα κίνητρα, νέα εργασιακή κουλτούρα*. Αυτά τα κίνητρα και αυτή η κουλτούρα εξασφαλίζονται όχι μόνο από το σχολικό θεσμό αλλά και από το σύνολο του τρόπου ζωής και των θεσμών μέσα στους οποίους κοινωνικοποιείται το άτομο.

Κατά συνέπεια, οι νέες γνώσεις και οι νέες ειδικότητες δεν εί-

ναι παραγωγικά και οικονομικά αποτελεσματικές, αν δεν συνάδουν με εκείνο τον τρόπο σκέψης και δράσης που είναι απαραίτητος στη νέα επιχείρηση. Η επιχείρηση αντλεί αυτή την «ενέργεια», όχι μόνο από τις «κατασκευασμένες» αλλά κυρίως από τις «αυθόρμητες» πολιτισμικές ταυτότητες¹. Ενωμένες και ενεργές κάτω από τα σκήπτρα των οικονομικών μονομάχων, οι διαφορετικές κουλτούρες και πολιτισμικές ταυτότητες γίνονται ανταγωνιστικές. *Ο κοινωνικός αποκλεισμός στο σύγχρονο κόσμο είναι συνέπεια της μετατροπής των πολιτισμικών ταυτοτήτων* (κυρίως των «αυθόρμητων») *σε οργανικό συντελεστή του παραγωγικού συστήματος, μέσα στην αρένα του οικονομικού ανταγωνισμού*. Γι' αυτό θεωρούμε πως είναι ορθό το συμπέρασμα του Ε. Μπαλιμπάρ, σύμφωνα με τον οποίο, ο κοινωνικός αποκλεισμός δημιουργεί «μια δομή διακρίσεων, που να εξασφαλίζει τις απαραίτητες λειτουργίες στις οικονομικές και ταξικές σχέσεις» (Μπαλιμπάρ, 71:1995).

Εκπαίδευση, απασχόληση και αποτροπή του κοινωνικού αποκλεισμού

Η ανεργία δεν εξαντλεί όλες τις μορφές του κοινωνικού αποκλεισμού, ούτε και αποτελεί τη μοναδική πηγή του. Αν και στις

κοινωνίες όπου τα αγαθά και οι υπηρεσίες εξασφαλίζονται κυρίως από τη (μισθωτή) εργασία, η ανεργία οδηγεί ταχύτερα και σε μεγαλύτερο βαθμό στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Ένα νέο δόγμα, που τείνει να γίνει ιδεολόγημα, υποκαθιστά βαθμιαία την παλιά στρατηγική του κεϋνσιανικού κοινωνικού συμβολαίου: Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτρέπεται με την απασχόληση και η απασχόληση εξασφαλίζεται με την υψηλή και συνεχή εκπαίδευση του εργατικού δυναμικού. Αυτό είναι που συμβάλλει και στην οικονομική ανάπτυξη. Σ' αυτό συμφωνούν πολλοί κοινωνικοί αναλυτές όπως π.χ. ο D. Bell, οι εκπρόσωποι της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου (Bell: 1976, Becker: 1965 & 1975), αλλά και πολιτικά όργανα όπως ο ΟΟΣΑ και η Commission (OECD: 1986, Commission of the E.C.: 1991). Στο βαθμό που αυτό ισχύει, υπαγορεύεται απ' το ότι εξ όλων των πολιτισμικών μηχανισμών, η εκπαίδευση βρίσκεται εγγύτερα και αμεσότερα στο παραγωγικό σύστημα, λαμβάνοντας υπ' όψιν και το σύγχρονο επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης στο οποίο βρίσκεται σήμερα.

Από την άλλη όμως, αυτός ο ισχυρισμός επιτελεί και μια ιδεολογική λειτουργία. Το βάρος της οικονομικής ανάπτυξης, της καταπολέμησης της ανεργίας και του αποκλεισμού μεταφέρεται στις ευθύνες του εργατικού δυναμικού (το οποίο σύμφωνα με αυτό τον ισχυρισμό «οφείλει» με δική του πρωτοβουλία και ευθύνη, να αποκτήσει και να «αναπροσαρμόζει» την κατάλληλη για την εύρεση εργασιακής θέσης εκπαίδευση). Ετούτη όμως η ιδεολογική λειτουργία έχει και μια άλλη, πρακτική, «παραγωγική» όψη: συμβάλλει τα μέγιστα στην διαμόρφωση και εκδήλωση της «παραγωγικής πρωτοβουλίας». Διότι αποσκοπεί στην ανάπτυξη του έντονου προσωπικού ενδιαφέροντος εκ μέρους του εργατικού δυναμικού για την επιβίωση και την ανάπτυξη της επιχείρησής, την οργάνωσή της, την ποιότητα του προϊόντος της, τη διάθεσή του κ.λπ.

Η συνάρτηση γνώσεων και κουλτούρας (ανάλογα με τις ανάγκες μιας επιχείρησης ή ενός κλάδου με τοπική, εθνική ή υπερεθνική υπόσταση) στον οικονομικό πόλεμο, είναι εκείνο το έργο που καλείται να προσφέρει η εκπαίδευση. Όμως η παραγωγή ενός τέτοιου εκπαιδευτικού έργου προσκρούει στην τυπική ισότητα ευκαιριών και στην εθνική πολιτισμική ομοιογένεια, που ήσαν οι οργανωτικοί άξονες του εκπαιδευτικού συστήματος στην «κεϋνσιανική» κοινωνία, και στόχευαν μεταξύ άλλων στη διαμόρφωση ενός άλλου τύπου εργασιακών κινήτρων, της «παραγωγικής πειθαρχίας» (Πλειός: 1993).

Υπό την έννοια αυτή, η εκπαίδευση δεν μπορεί να συμβάλλει από μόνη της στην καταπολέμηση της ανεργίας και των άλλων μορφών του κοινωνικού αποκλεισμού. Άλλωστε οι Hannan, Hovels, Van der Berg & White, που μελέτησαν τη σχέση εκπαίδευσης και ανεργίας σε διάφορες χώρες της Ευρώπης, συμπεραίνουν ότι η σχέση μεταξύ «μη καταρτισμένων και ανεργίας δεν τεκμηριώνεται σε καμιά αυστηρή ανάλυση» (Hannan et al: 1995).

Η μη αυστηρή σύνδεση εκπαίδευσης (νοούμενη εδώ μόνο ως

σύνολο νέων γνώσεων και ειδικοτήτων) και απασχόλησης προκύπτει και από την προσεκτική ανάλυση σχετικών στατιστικών ερευνών.

1. Στην *Ιρλανδία* λ.χ. καταγράφονται υψηλότερα ποσοστά ανεργίας μεταξύ των λιγότερο μορφωμένων και μικρότερα ποσοστά ανεργίας μεταξύ των περισσότερο μορφωμένων. Πιο συγκεκριμένα, κατά το 1990 εξ όσων έχουν απολυτήριο Λυκείου άνεργοι είναι το 17,5% και απασχολούμενοι το 81%. Εξ όσων έχουν απολυτήριο γυμνασίου άνεργοι είναι το 20,7%, ενώ απασχολείται το 79%. Εξ όσων έχουν απολυτήριο στοιχειώδους εκπαίδευσης άνεργοι είναι το 42,3% και απασχολούμενοι το 58%, ενώ τέλος από εκείνους που δεν τελείωσαν το δημοτικό χωρίς δουλειά είναι το 42,7% και με κάποια θέση εργασίας το 49% (Ibid).

Παρ' ότι καταγράφεται σχετικά ισχυρή σχέση απασχόλησης και επιπέδου εκπαίδευσης, διαφαίνεται ότι η εκπαίδευση δεν είναι ο μόνος ή ακόμα και ο κύριος παράγοντας που οδηγεί στην απόκτηση ή στην απώλεια εργασιακής θέσης. Πρέπει να σημειώσουμε πως κατά την ίδια περίοδο είναι έντονη στην ιρλανδική οικονομία η κρατική παρέμβαση. Αυτό κατά τη γνώμη μας αποτρέπει σε ορισμένο βαθμό το φαινόμενο του credentialism (πληθωρισμού των εκπαιδευτικών διαπιστευτηρίων), αφού τηρείται με την επίβλεψη των κρατικών οργάνων μια προδιαγεγραμμένη αναλογία μεταξύ προσόντων και θέσεων εργασίας (όπως και μεταξύ προσόντων-αμοιβών), ενώ ταυτόχρονα οι άνεργοι τυγχάνουν επαρκούς κοινωνικής προστασίας. Αυτός είναι κατά την άποψή μας ο λόγος, ώστε εδώ να παρατηρείται μια πιο έντονη σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και απασχόλησης, παρ' ότι δεν είναι απόλυτα αναλογική. Ο *κρατικός παρεμβατισμός* οδηγεί λοιπόν σε μια *ισχυρότερη σχέση* μεταξύ επιπέδου εκπαίδευσης και απασχόλησης.

2. Τα προηγούμενα συμπεράσματα, επιβεβαιώνονται και στην περίπτωση της *Μ. Βρετανίας*, αλλά από την αντίστροφη. Εδώ η σχέση απασχόλησης και επιπέδου εκπαίδευσης είναι *πιο χαλαρή*. Κατά την περίοδο 1981-87, μεταξύ των νέων 16-19 ετών που διαθέτουν κάποια κατάρτιση κάτω όμως από την ανώτερη βαθμίδα η ανεργία κυμαίνεται ως εξής: το 1981 στο 16%, το 1983 στο 23%, το 1985 στο 21% και το 1987 στο 12,4%. Το επίπεδο ανεργίας εκείνων που δεν έχουν καμιά κατάρτιση παρουσιάζει την εξής εικόνα: το 1981 στο 40%, το 1983 στο 51%, το 1985 στο 42,9% και το 1987 στο 29,7% (Ibid). Παρατηρούμε ότι το επίπεδο ανεργίας είναι μεγαλύτερο μεταξύ των μη καταρτισμένων, όμως μειώνεται με ταχύτερους ρυθμούς.

Η χαλαρή σχέση απασχόλησης και εργασίας στη Μ. Βρετανία θεωρούμε ότι οφείλεται στη νεοφιλελεύθερη πολιτική της κυβέρνησής της. Όσο σταθεροποιείται αυτή η πολιτική (1981-1987), όσο η χώρα απομακρύνεται από τον κρατικό παρεμβατισμό, τόσο μειώνεται η ανεργία των λιγότερο εκπαιδευμένων. Αυτό συμβαίνει επειδή η νεοφιλελεύθερη πο-

λιτική ευνοεί την τάση των εργοδοτών να *προσλαμβάνουν υψηλά καταρτισμένο* εργατικό δυναμικό (υψηλότερα απ' ότι απαιτεί η θέση εργασίας), αλλά να το *αμείβουν ως λιγότερο καταρτισμένο* (Offe: 1993). Έτσι, η μικρότερη ή μεγαλύτερη αποσύνδεση των ευκαιριών απασχόλησης και των αμοιβών από το επίπεδο εκπαίδευσης μπορεί να οδηγήσει σε δυο αντίθετα, αλλά συμπληρωματικά μεταξύ τους φαινόμενα: Από τη μια στον πληθωρισμό εκπαιδευτικών διαπιστευτηρίων και κατά συνέπεια στην τάση ορισμένων κατηγοριών του εργατικού δυναμικού για μεγαλύτερα επίπεδα εκπαίδευσης και κατάρτισης, ενώ σε άλλες τη διάθεση για εγκατάλειψη αυτής της προσπάθειας.

Το τελευταίο, καθώς και η γενική υπόθεση ότι βασική αιτία για τη χαλαρή σχέση επιπέδου εκπαίδευσης και απασχόλησης είναι η μεγάλη αυτονομία της αγοράς, διαφαίνονται και από τη σχέση *επιπέδου εκπαίδευσης και αμοιβών*. Αυτοί που εγκαταλείπουν το σχολείο έχουν βραχυπρόθεσμα μεγαλύτερες αμοιβές, οι οποίες όμως μειώνονται μακροπρόθεσμα. Ανάλογες είναι και οι άλλες απολαβές που συνδέονται με το ύψος του μισθού (Ibid). Η χαλαρή σχέση επιπέδου εκπαίδευσης-αμοιβών, σε ένα περιβάλλον εργασιακά αβέβαιο που ασκεί ισχυρές εισοδηματικές πιέσεις στην εργατική δύναμη, ευνοεί την εγκατάλειψη του σχολείου.

Η τάση για περισσότερη εκπαίδευση (που δεν εξασφαλίζει απαραίτητα απασχόληση ή δεν αμείβεται ως τέτοια) αλλά και η εγκατάλειψη του σχολείου (που δεν σημαίνει απαραίτητα ανεργία ή χαμηλό μισθό), ως αντίθετα και συμπληρωματικά φαινόμενα είναι δυνατά μόνο με την ύπαρξη ενός τρίτου, κοινού παράγοντα που ενυπάρχει και στις δυο περιπτώσεις. Θεωρούμε ότι αυτός είναι ο νέος τύπος εργασιακών κινήτρων, η «παραγωγική πρωτοβουλία».

Όπως προκύπτει από άλλη έρευνα, τα ποσοστά των νέων 16-19 ετών που *χαρακτηρίζουν τον εαυτό τους ως μη καταρτισμένο* είναι διπλάσια από εκείνα που τον χαρακτηρίζουν ως καταρτισμένο (Hannan et al: 1995). Τα άτομα αυτά δεν είναι *αντικειμενικά* μη καταρτισμένα ή καταρτισμένα αντίστοιχα. Τα ίδια χαρακτηρίζουν *υποκειμενικά* τον εαυτό τους ως τέτοιο. Αν και κατά το ήμισυ (σε σχέση με τους μη καταρτισμένους) οι βρεττανοί νέοι που θεωρούν τον εαυτό τους καταρτισμένο *είναι άνεργοι*. Το επίπεδο εκπαίδευσης αυτό καθαυτό δεν προκαλεί ούτε αποτρέπει την ανεργία, όπως και η ανεργία αυτή καθαυτή δεν επηρεάζει άμεσα το επίπεδο εκπαίδευσης.

Ο ρόλος της κρατικής πολιτικής και κατά προέκταση το είδος των κοινωνικών σχέσεων και της κουλτούρας (εργασιακής και άλλης) είναι καθοριστικός. Στη νεοφιλελεύθερη πολιτική, η *μείωση των κοινωνικών δαπανών* –και ένα απ' τα αποτελέσματά της, η φτώχεια– είναι μεγαλύτερη στους τομείς που αφορούν στις *νεότερες γενιές* (συνεπώς και στην εκπαίδευση): α) *Οι μεγαλύτερες περικοπές των κοινωνικών δαπανών στη Μ. Βρετανία αφορούν στην εκπαίδευση και*

στην υγεία. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι οι δημόσιες δαπάνες αυξήθηκαν από 26,5% σε 35% του ΑΕΠ κατά την περίοδο 1972-1993, ενώ μόνο στα χρόνια πρωθυπουργίας της Θάτσερ αυξήθηκαν από 32% σε 35% (Φωτόπουλος: 1993). β) Το ίδιο επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση των ΗΠΑ. Το ποσοστό των ατόμων πάνω από 65 ετών με εισοδήματα κάτω από τα επίπεδα φτώχειας μειώθηκε από 25% το 1970 σε 12% το 1987. Αντίθετα, το ποσοστό των φτωχών κάτω από 18 ετών αυξήθηκε από 15% το 1970 σε 20% το 1987. (Lash & Urry, 149: 1994).

Από αυτό συνάγεται ότι η βρετανική κυβέρνηση (όπως και άλλες) ενώ φραστικά αποδίδει μεγάλη σημασία στον παράγοντα εκπαίδευση για την οικονομική ανάπτυξη και την αποτροπή της ανεργίας, εντούτοις μειώνει τις εκπαιδευτικές δαπάνες. Το γεγονός αυτό είναι αιτία και σύμπτωμα δύο άλλων παραγόντων που δρουν *συμπληρωματικά* ή και *εναλλακτικά*. α) Η εκπαίδευση δεν είναι ο μοναδικός ή πρώτιστος παράγοντας που εξασφαλίζει απασχόληση στην εργατική δύναμη, άρα το δόγμα υψηλότερη εκπαίδευση=περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης επιτελεί ιδεολογική λειτουργία (αποκρύπτει τις πραγματικές αιτίες και εξασφαλίζει έστω και ασθμαίνοντας την κοινωνική συναίνεση). β) Η εκπαίδευση πράγματι παίζει τέτοιο ρόλο, όχι όμως αποκλειστικά η σχολική (για την οποία οι δαπάνες περιστέλλονται). Το κόστος της εκπαίδευσης στους άλλους θεσμούς αναλαμβάνεται και πρέπει να αναλαμβάνεται από αυτούς, το δε περιεχόμενό της δεν εξαντλείται σε αυτό που αποκαλούμε συνήθως εκπαιδευτική γνώση.

3. Ανάλογη –χαλαρή– σχέση μεταξύ επιπέδου εκπαίδευσης και απασχόλησης παρατηρείται και στην *Ολλανδία* (Hannan et al.: 1995). Στην περίπτωση όμως της Ολλανδίας, ο χαλαρός χαρακτήρας αυτής της σχέσης *οφείλεται και στη μεγάλη διαφοροποίηση του εκπαιδευτικού συστήματος*. Αυτό καθιστά δύσκολο για τον ερευνητή να εντοπίσει αν και σε ποια βαθμίδα εκπαίδευσης συγκεντρώνονται τα μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας. Κατά συνέπεια, όχι μόνο ο δυναμισμός της αγοράς αλλά και η *πολυμορφία του εκπαιδευτικού συστήματος οδηγεί στην σχετική αποσύνδεση του επιπέδου εκπαίδευσης από την απασχόληση/ανεργία* και τον οφειλόμενο σ' αυτήν κοινωνικό αποκλεισμό, αναδεικνύοντας ως παράγοντες του τελευταίου (και) άλλους, πέραν του επιπέδου εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού. Έτσι η απελευθέρωση της αγοράς και η «απελευθέρωση» των εκπαιδευτικών δομών οδηγούν ταχύτερα στην ανάδειξη εκείνων των παραγόντων που οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό.

4. Στην *Ελλάδα*, η σχέση επιπέδου εκπαίδευσης και απασχόλησης εμφανίζεται *ακόμα πιο χαλαρή*, παρά το γεγονός ότι για δεκαετίες το εκπαιδευτικό διαβατήριο ήταν και το «εισιτήριο» για την είσοδο σε ορισμένες επαγγελματικές και κοινωνικές κατηγορίες, αλλά και για ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Παρ' όλ' αυτά υπάρχουν αναλύσεις, οι οποίες κατα-

δεικνύουν ότι αν όχι τα μεγαλύτερα, τουλάχιστον μεγάλα ποσοστά ανεργίας παρουσιάζονται στο εργατικό δυναμικό με το μικρότερο επίπεδο εκπαίδευσης. Στο σύνολο (100%) των απασχολούμενων, το 18,6% είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου ή απόφοιτοι Α.Ε.Ι. και Τ.Ε.Ι. Το 23,2 είναι απόφοιτοι Λυκείου, το 8,9% απόφοιτοι Γ΄ Γυμνασίου, το 41,9% έχουν τελειώσει μόνο το Δημοτικό και το 7,4% δεν έχουν τελειώσει ούτε το Δημοτικό. Από το σύνολο των ανέργων (100%), το 22% είναι απόφοιτοι Α.Ε.Ι., Τ.Ε.Ι. ή κάτοχοι μεταπτυχιακού διπλώματος, το 38,6% είναι απόφοιτοι Λυκείου, το 10,9% απόφοιτοι Γυμνασίου, το 25% απόφοιτοι Δημοτικού και τέλος το 3,3% των ανέργων δεν έχουν τελειώσει το Δημοτικό (πρβλ. Κάτσικας & Καββαδίας, 63: 1996).

Απ' αυτή την προσέγγιση, διαφαίνεται πως οι απόφοιτοι Λυκείου και Δημοτικού αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό των ανέργων. Αν και οι απόφοιτοι Λυκείου παρουσιάζουν πράγματι, με διάφορους δείκτες όπως θα δούμε, τα μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας, εντούτοις δεν συμβαίνει το ίδιο και με τους έχοντες απολυτήριο Δημοτικού, οι οποίοι, σύμφωνα με τα πιο πάνω στοιχεία, εμφανίζονται να σχηματίζουν ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά (το 25%) του συνόλου των ανέργων. Αυτό συμβαίνει επειδή το ποσοστό 25% δεν λέει από μόνο του τίποτα, αν δεν λάβουμε υπ' όψιν απ' ενός το ποσοστό των αποφοίτων δημοτικού στο σύνολο του εργατικού δυναμικού, και απ' ετέρου τη δομή και το τεχνολογικό επίπεδο του ελληνικού παραγωγικού συστήματος το οποίο είναι σε θέση ν' απορροφήσει ή όχι τους χαμηλά εκπαιδευμένους:

α) Η μορφωτική διάρθρωση του εργατικού δυναμικού παρουσιάζει την εξής εικόνα: Οι αγράμματοι, εκείνοι που δεν τελείωσαν το Δημοτικό και όσοι το τελείωσαν, αποτελούν το 71% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Οι απόφοιτοι του Δημοτικού αποτελούν το 54%, ενώ οι αγράμματοι και όσοι δεν τελείωσαν τη στοιχειώδη εκπαίδευση το 16,3% (Βερναρδάκης, 212: 1994). Από τα στοιχεία αυτά διαφαίνεται πως πάνω από το μισό του εργατικού δυναμικού είναι απόφοιτοι του δημοτικού, γεγονός που θα έπρεπε να οδηγήσει σε πολύ μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας του. Κάτι τέτοιο όμως δεν συμβαίνει επειδή ένα μεγάλο ποσοστό των εργαζομένων αυτοαπασχολείται ή εργάζεται στην οικογενειακή επιχείρηση, αλλά και επειδή είναι χαμηλός ο βαθμός τεχνολογικού εκσυγχρονισμού του ελληνικού παραγωγικού συστήματος.

β) Το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων και των απασχολούμενων στην οικογενειακή επιχείρηση είναι πολύ υψηλό (40% περίπου).

Γ' αυτό, όχι μόνο η σχέση επιπέδου εκπαίδευσης και απασχόλησης αλλά και η σχέση ανεργίας και κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι άμεση. Διαμεσολαβείται από τη μορφή κοινωνικότητας, το είδος των κοινωνικών δεσμών και αλληλεγγύης, αλλά και την κουλτούρα ενός κοινωνικού μορφώματος (εθνικού ή άλλου). Οι έρευνες της Σ. Μάππα π.χ. αποδεικνύουν ότι στην Ελλάδα η ανεργία δεν οδηγεί αυτό-

ματα σε απόλεια στέγης, υγειονομικής περίθαλψης, κοινωνική απομόνωση κ.λπ., επειδή «η εργασία δεν αποτελεί αυτόνομη αξία όπως είναι στον καπιταλισμό και... υπάρχει στις οικογενειακές σχέσεις και στρατηγικές» (Μάππα, 18: 1994). Έτσι παρεμβαίνουν προστατευτικά οι οικογενειακοί και άλλοι παραδοσιακοί δεσμοί κοινωνικής αλληλεγγύης. Το γεγονός αυτό είναι κατά την εκτίμησή μας προϊόν, τόσο της διατήρησης στοιχείων της παραδοσιακής κουλτούρας στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία όσο και της μεγάλης έκτασης των οικογενειακών επιχειρήσεων στην ελληνική οικονομία. Το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό και βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση στο σύνολο του εργατικού δυναμικού έχει ως εξής: 40,53% κατά το

1991, 39,52% κατά το 1993 και 39,72% κατά το 1995 (Ενημέρωση, τεύχ. 21, 1997).

γ) Το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης του ελληνικού παραγωγικού συστήματος είναι σημαντικά χαμηλό κι αυτό διαπιστώνεται από τα εξής:

1. Μικρό μόνο μέρος των δυνατοτήτων των νέων τεχνολογιών αξιοποιούνται στην ελληνική οικονομία, σε αντίθεση με τις άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης (Βερναρδάκης: 1994).
2. Ο βαθμός εκσυγχρονισμού των ελληνικών επιχειρήσεων είναι πολύ χαμηλός. Π.χ. τα αίτια των απολύσεων λόγω αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων φτάνουν το 8%, ενώ τα αίτια τω προσλήψεων λόγω της ίδιας αιτίας μόλις αγγίζουν το 13% (Ενημέρωση, τεύχ. 16, 1996).
3. Η ταχύτητα τεχνολογικού εκσυγχρονισμού των ελληνικών επιχειρήσεων είναι πολύ μικρή. Αυτό συνάγεται από τα ακόλουθα:

Ι. Η αποδοτικότητα του κεφαλαίου, ιδίως κατά τη δεκαετία του '90, κινείται σε επίπεδα πολύ πάνω από 120 (μέχρι και 150) τη στιγμή που στην Ευρωπαϊκή Ένωση μόλις που αγγίζει το δείκτη 120 (κι αυτό μόλις το 1996) (Ενημέρωση, τεύχ. 27: 1997).

ΙΙ. Ταυτόχρονα, το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος είναι μαζί με εκείνο της Ιρλανδίας, της Πορτογαλίας και της Ισπανίας το χαμηλότερο στην Ευρωπαϊκή Ένωση – 0,55 ECU περίπου (Ibid).

Συνεπώς, η κερδοφορία του κεφαλαίου είναι υψηλή λόγω του χαμηλού κόστους της εργατικής δύναμης και όχι λόγω της συμβολής του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού, όπως συμβαίνει στις επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν τεχνολογίες αιχμής. Κι αυτά τη στιγμή κατά την οποία η αξιολόγηση του παραγωγικού εξοπλισμού των επιχειρήσεων κρίνεται κατά 88% σύγχρονη και ικανοποιητική (39% και 49% αντίστοιχα). (Ενημέρωση, τεύχ. 5: 1996).

Η μορφωτική διάρθρωση του ελληνικού εργατικού δυναμι-

κού, το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων και ο χαμηλός βαθμός του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού του ελληνικού παραγωγικού συστήματος είναι τρεις από τους βασικότερους λόγους ώστε να μη παρουσιάζονται τα χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας μεταξύ των λιγότερο εκπαιδευμένων. Το γεγονός αυτό έχει όμως και μια άλλη όψη. Συνδέεται τόσο ως αιτία, όσο και ως αποτέλεσμα με τη διατήρηση σε σημαντικό βαθμό παραδοσιακών πολιτισμικών ταυτοτήτων (ειδικά) στο τμήμα αυτό του παραγωγικού συστήματος, κάτι που προοπτικά μπορεί να διαιρέσει πολιτισμικά το εργατικό δυναμικό με ένα τρόπο διαφορετικό απ' ότι π.χ. στη Δ. Ευρώπη. Αυτό μπορεί να διαφανεί και από το εξής: το χαμηλό κόστος της εργατικής δύναμης σε συνδυασμό με τις όποιες κοινωνικές πολιτικές μπορεί να ευνοηθεί, αλλά και να ευνοήσει την οργανωμένη σε παραδοσιακές πολιτιστικές ταυτότητες κοινωνική συναίνεση. Ταυτόχρονα μπορεί να ενισχύσει αισθήματα και πρακτικές ξενοφοβίας και ρατσισμού (τόσο στην οικονομία, όσο και πολύ περισσότερο στη συλλογική κατανάλωση, συνεπώς και στην εκπαίδευση και διαμέσου της εκπαίδευσης).

Με βάση τις πιο πάνω επισημάνσεις, θα πρέπει να αναζητή-

σουμε την ακριβή εικόνα της σχέσης επιπέδου εκπαίδευσης και απασχόλησης, όχι στο ποσοστό ανεργίας που καταλαμβάνει κάθε επίπεδο εκπαίδευσης στο σύνολο της ανεργίας, αλλά σε άλλο δείκτη. Η πραγματική κατανομή της ανεργίας ανά επίπεδο εκπαίδευσης, κατά την άποψή μας, διαφαίνεται όταν καταγράψουμε το ποσοστό ανεργίας μέσα στα όρια κάθε επιπέδου εκπαίδευσης, υπολογίζοντας το σύνολο του εργατικού δυναμικού (απασχολούμενους και ανέργους) σε κάθε επίπεδο εκπαίδευσης ως το 100%.

Επεξεργασμένα με αυτόν τον τρόπο τα στατιστικά στοιχεία (ΕΣΥΕ, έρευνα εργατικού δυναμικού 1991) μας δείχνουν ότι κατά το 1991, τα χαμηλότερα επίπεδα ανεργίας παρουσιάζουν όσοι από το εργατικό δυναμικό έχουν πολύ χαμηλό ή

πολύ υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης: 4,72% είναι άνεργοι εξ όσων έχουν απολυτήριο στοιχειώδους εκπαίδευσης και 3,42% είναι άνεργοι εξ όσων δεν έχουν τελειώσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση και 3,94% είναι άνεργοι εξ όσων δεν πήγαν καθόλου σχολείο.

Από την άλλη πλευρά, εξ όσων έχουν μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών, άνεργοι είναι το 6,8% και εξ όσων είναι πτυχιούχοι ανωτάτων σχολών, άνεργοι είναι το 6,4%. Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε ότι το γεγονός πως οι απόφοιτοι ΑΕΙ και οι κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου έχουν περισσότερες πιθανότητες εύρεσης μισθωτής απασχόλησης, οφείλεται στην απορρόφησή τους από το Δημόσιο ή άλλες υπηρεσίες. Το 68,7% των αποφοίτων ΑΕΙ βρίσκει θέση εργασίας στο Δημόσιο και τις άλλες υπηρεσίες (Κάτσικας, Καββαδίας: 142, 1994).

Αντίθετα, τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας καταγράφονται μεταξύ των απασχολούμενων που έχουν τελειώσει τις ενδιάμεσες βαθμίδες εκπαίδευσης. Δηλαδή μεταξύ εκείνων οι οποίοι δεν είναι ούτε υψηλά ειδικευμένοι, ούτε ανειδίκευτοι, αλλά μερικώς ή απλά ειδικευμένοι. Μπορούμε να συνάγουμε ότι, στην Ελλάδα, η απουσία της «παραγωγικής πρωτοβουλίας» καταγράφεται κυρίως στις ενδιάμεσες βαθμίδες